

<https://doi.org/10.62837/2024.11.338>

ƏLİYEVƏ BƏTURƏ ZİYADDİN QIZI

AMEA Nəsimi adına Dilçilik institutunun

Hind-Avropa dilləri şöbəsinin böyük elmi işçisi

eliyevabature201@gmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ İTALYAN DİLLƏRİNDƏ PEŞƏ BİLDİRƏN SÖZLƏRİN YARANMASINDA ŞƏKİLÇİLƏRİN

(affikslərin) rolu

Açar sözlər: suffiks, affiks, söz yaradıcılığı, prefiks, leksem

ключевые слова: суффикс, аффикс, словообразования, префикс, лексема

key words : suffix, affix, word creation, lexeme, prefix

Dil müxtəlif tərkib hissələrinə, mürəkkəb struktura malik bir anlayışdır. Hər bir dil tərkibindəki müxtəlif bölmələr, şəbələr qəşılıqlı şəkildə fəaliyyət göstərdiyi bir sistem şəkildə mövcud olur. Dilin əsas vahidi sözdür. Sözlər tərkib etibarilə kök və şəkilçidən ibarət olur başqa cür desək sözün tərkibi əsas və qeyri əsas olmaqla iki yerə bölünür. Dilçilik elmində əsas hissə *kök*, qeyri-əsas hissə isə *şəkilçi* adlanır (2, s6).

Dilçilikdə kök və şəkilçi sözləri ilə yanaşı *əsas* sözü də işlənir. Bunu belə başa düşmək olar ki, *Əsas* sözün daha fəal hissəsidir. Əgər kök sözün bölünməz hissəsi hesab olunursa, *əsas* isə bölünən sözün mənalı hissəsi hesab olunur. Söz yaradıcılığı üçün ən ümdə meyar *əsas* hesab olunur. Sözün kökünə sözdüzəldici şəkilçi artırmaqla yeni mənalı bir söz əmələ gəlir. Bu zaman sözyaradıcılığının tələblərinə uyğun olaraq sözün kökü ilk lüğəti mənasını itirir. Dilçilik ədəbiyyatında *kök və əsas* anlayışları bir-birindən fərqləndirilir. Bu barədə müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. Kök bölünməz dil vahididir və sözün müstəqil hissəsidir. Bu fikirləri ümumiləşdirdikdən sonra *əsas* belə başa düşmək olar: Əsas sözün sözdüzəldici şəkilçi qəbul etməsindən sonra yaranır (1, s55-56).

Azərbaycan dilində söz kökləri və ya əsaslar sözdüzəldici şəkilçilər qəbul edərək söz yaratma prosesində fəal iştirak edir. Söz yaratma prosesi Azərbaycan dilində üç şəkildə baş verir:

1. Sözlərin leksik yolla əmələ gəlmə prosesi
2. Sözlərin morfoloji yolla əmələ gəlmə prosesi
3. Sözlərin sintaktik yolla əmələ gəlmə prosesi (3, s121).

Görkəmli Azərbaycan dilçisi professor S. Cəfərov yazır: «Hər hansı bir türk dilinə aid sözyaradıcılıq prosesinin öyrənilməsi onun inkişaf tarixinin düzgün istiqamətini aydın etmək, başqa türk dilləri ilə olan tarixi bağlılığını müəyyənləşdirmək, türk dillərinin müqayisəli lüğətini, bu və ya digər türk dilinin izahlı və etimoloji lüğətlərini yaratmaq üçün əsas ola bilər»¹. Bu baxımdan qıpçaq

və oğuz qrupu türk dillərinin də sözyaradıcılığının tarixi-müqayisəli tədqiqi zərurətdən irəli gəlir və olduqca aktualdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dilçilikdə sözyaradıcılıq prosesinin 3 yolundan daha çox bəhs olunmuş və onların əsas xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

Yuxarıda sadaladığımız üsullardan ən çox morfoloji üsulla söz yaratma prosesində şəkilçilər (affiklər, suffikslər, prefikslər) fəal iştirak edir. Şəkilçilər işlənmə tezliyinə və istifadəsinə görə iki böyük qrupa bölünür:

1. Məhsuldar şəkilçilər—la², lıq⁴, çı⁴, lan² və s. (2, s. 160-163)

2. Qeyri-məhsuldar şəkilçilər— maca-məcə; inc⁴-kar; -şünas, -keş; -stan-xana; ov-ova, -ist, -izm və s. (1, s. 111-112)

Dilimizdə işlənən sözdüzəldici şəkilçilərindən demək olar ki, əksəriyyəti məhsuldar şəkilçilər hesab olunur. Qeyri-məhsuldar şəkilçilərə isə əsasən alınma şəkilçilər (fars, ərəb, rus mənşəli və), prefikslər, bir cür yazılan şəkilçilər, bəzi feldüzəldən şəkilçilər və s. aiddir. Məsələn; *bi-biqeyrət, na –namərd, nakişi, anti-antihumanist, a – anormal* (4), *dar-evdar, qulluq-qulluqdar, keş-zəhmətkeş, zar –gülzar* və s. (5)

Azərbaycan dilində işlənən və müxtəlif peşə, sənət bildirən şəkilçilər (bəzi alınma şəkilçiləri çıxmaqla) məhsuldar şəkilçilər hesab olunur. Məsələn: çı⁴ şəkilçisi aşağıdakı mənəli peşə bildirən sözlər əmələ gətirir və məhsuldar şəkilçidir:

1. Müəyyən sənətlə məşğul olan peşə sahiblərini bildirir: *çörəkçi, dəmirçi, çəkməçi* və s.

2. Mədarlıq və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan peşə sahiblərini bildirən sözlər əmələ gətirir: *üzümçü, sağıcı, pambıqçı* və s. (3, s. 156)

3. Minik vasitələrini və kənd təsərrüfatı maşınlarını hərəkətə gətirən peşə sahiblərini bildirən sözləri yaradır: *kombaynçı, traktorçu, faytonçu* (3, s. 156)

Dilimizdə işlənən alınma şəkilçilər arasında da peşə sənət bildirən şəkilçilər var. Bu qəbildən olan şəkilçilər də müxtəlif leksemlərin yaranmasında iştirak edir. Məsələn: aşağıdakı fars dilindən alınma şəkilçilər müxtəlif peşələri bildirir:

-*Gər*: *zərgər, kimyagər* və s.

-*şünas*: *ədəbiyyatşünas, şərqşünas, sənətşünas* və s.

-*baz*: *kəndirbaz* və s. (3, s. 111)

Rus dilindən keçmiş peşə bildirən şəkilçilərə -*ist*: *idealist, naturalist, maşinist* və s. (3, s. 112)

İtalyan dilində də söz yaradıcılığı dilin Azərbaycan dilində olduğu kimi zənginləşməyində mühüm rol oynayır. İtalyan ***dilçiliyində il lessico mentale (yəni mental leksika)*** termini çox istifadə olunur. Bütün dil proseslərinin mənbəyində bu termin dayanır belə ki, insan düşünən varlıqdı və öz hüdudsuz təfəkkürü sayəsində ətrafında baş verən hadisələrə, gördüyü əşyalara onların özünə məxsus adlar verir və bu yolla öz mental leksikasını

yaradır. Öz növbəsində metal leksika isə bütün dilçilik sahələrində (qrammatika, morfologiya, söz yaradıcılığı, sintaksis və s) mühüm rol oynayır. Belə ki, sözü gedən sahələrin əsas öyrəndiyi söz və onun müxtəlif təzahür formaları, yaranma xüsusiyyətləri, cümlədə yeri və s məhz elə insanın təfəkkürünün məhsulu olan mental leksikanın sayəsində yaranır. Məşhur dilçi alimlər M.Grossman və F.Rainer öz tədqiqatlarında bu qənaətə gəlir.(9,s 8-10).italyan dilində işlənən peşə sənət bildirən sözlərin də əksəriyyəti məhz mental leksikanın nəticəsində formalaşır.Məsələn : *il fiore* (gül)-*fioraio*(gülsatan), *il forno* (soba)-*il fornai*o (çörəkçi),*ingineria* (mühəndislik) - *inginiere* (mühəndis) və s.

İtalyan dilində yeni sözlər iki yolla yaranır

- 1.Mövcud kökə müəyyən affiks və ya suffikslərin artırılması yolu ilə
- 2.İki və daha artıq sözün birləşməsi yolu ilə (7)

Söz kökünə müəyyən affikslərin, prefikslərin artırılması yolu ilə düzələn söz yaradıcılığı növü **derivasiya (la derivazione)**, iki və daha artıq leksemin birləşməsi nəticəsində əmələ gələn söz yaratma prosesi **la composizione** (kompozisiya) adlanır(8).Məsələn: *scaldare*(isitmək) + *bagno*(vanna otağı) =*scaldabagno*(vanna otağının qızdırıcısı);*cavolo*(kələm) +*fiore* (gül)= *cavolfiore* (gül kələmi) *aspirare*(sovurmaq)+ *polvere* (toz)=*aspirapolvere* (tozsoran). Derivasiya yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi söz köklərindən müxtəlif şəkilçilərin (affikslərin) vasitəsilə yeni sözlərin əmələ gəlməsinə əsaslanır. Məsələn *il braccio*(qol) + *ale* =*il bracciale* (qolbağ), *il bastone* (çubuq, ağacdən düzəlmiş əsa)+*ata*= *bastonato* (ağacla döyülmüş),*l` acciaio*(polad) + *eria*= *acciaieria* (polad əritmə sexi, zavodu) və s.(6)

Dildə müəyyən bir konseptin analizində sözlərin seçimi mühüm rol oynayır. Bu morfologiya sahəsində də özünü göstərir. Tarixi inkişaf ərzində “qərb moroflogiyası”- da qrammatiklər paradiqmatik seqmentləri (bəzən flessiv paradiqmlər də adlandırırdılar.) söz yaradıcılığının bütün sahələrinə tətbiq edirdilər. Bu həm mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində (**la composizione**), həm düzəltmə sözlərin əmələ gəlməsində (**la derivazione**) də tətbiq edilirdi.Məsələn: *tazza* (fincan)- sözündən *tazzina* (fincancıq yəni cox kiçik ölçülü fincan) sözünün törəməsi özlüyündə fleksiv paradiqm kim(dəyişən) qəbul etmək olar.Yəni söz mənasında qalsa da zahirən və az da mənacə dəyişikliyə uğrayır.

Məqaləmizin əsas tədqiqat mövzusunı təşkil edən peşə dildirən şəkilçilər italyan dilində geniş şəkildə istifadə olunur. Bu cür şəkilçilər müxtəlif nitq hissələrinə məxsus sözlərdən müəyyən peşə ixtisas bildirən sözlər əmələ gətirir. Peşə - sənət bildirən şəkilçilər söz yaradıcılığının derivasiya növünə aid olunur və bu qəbildən olan şəkilçilərin əksəriyyəti məhsuldar şəkilçilər hesab edilir.İtalyan dilində işlənən peşə bildirən şəkilçilərə aşağıdakılar aiddir:

-aio - bu şəkilçi dilimizdə **çr⁴** **şəkilçisinə** uyğun gəlir: *fiore*(gül)-*fioraio* (gülçü,gül satan,

-ario – *proprietà* -mülk, *proprietario* –sahibkar ; (6)

-iere - *banca* (bank)- *banchiere* – bankir; *barba* (saqqal)- *barbiere* (bərbər), *giardino*(bağ) – *giardiniera*(bağban), *porta* (qapı) – *portiere* (qapıçı)

-ista – *automobile* (avtomobil)- *automobilista* (motorist,maşın düzəldən), *giornale*(jurnal) – *giornalista* (jurnalist)

-ino – *posta* (poçt) – *postino*(poçtalyon)

-ante - *commercio* (ticarət)- *commercianta* (tacir) , *cantare*(mahnı oxumaq)- *cantante* (müğənni)

-aiolo - *pizza* (pizza) – *pizzaiolo*(pizza bişirən)

-trice –*doppiaggio*(dublyaj)- *doppiatrice*(dublyaj edən), *pittura*(rəssamlıq)-*pittrice* qadın rəssam (8)

Qeyd etmək lazımdır ki, italyan dilində işlənən peşə sənət bildirən şəkilçilər (affikslər) azərbaycan dilində işlənən şəkilçilərlə tərcümə olunan zaman tam ekvivalentlik təşkil etməsə də mənə baxımdan onlar arasında uyğunluq özünü göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1.B.Xəlilov “Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası” I hissə bakı-2000.
- 2.M.Hüseynzadə “Müasir Azərbaycan dili” (Morfolojiya) III nəşr.Bakı Şərq-Qərb 2007
- 3.S.Cəfərov “Müasir Azərbaycan dili”(leksika) II hissə.Bakı Şərq-Qərb 2007
- 4.www.kayzen.az
5. www.azərbaycandili.az
- 6 www.edisciplinas.usp.br
7. www.unibo.it
8. www.treccani.it
- 9.“La Formazione delle parole in italiano” (İtalyan dilində söz yaradıcılığı.Maria Qrossman Frans Rainer. Max Niemer Verlaq , Tübingen 2004

Xülasə:

Bu məqalədə Azərbaycan və italyan dillərində işlənən peşə - sənət sözləri düzəldən suffikslər haqqında məlumat verilir. Məqalədə kök və şəkilçi anlayışları onları fərqli cəhətləri araşdırılır. Söz yaradıcılığı prosesində affikslərin (suffiks) önəmi vurğulanır. Söz yaradıcılığı həm italyan , həm də Azərbaycan dillərində dilin zənginləşməyində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə həmçinin dilimizdə işlənən alınma şəkilçilər barədə də qısa məlumat verilir. Məqalədə tanınmış dilçilərin elmi əsərlərindən və internet resurslardan istifadə edilmişdir

АЛИЕВА БАТУРА

**РОЛЬ СУФФИКСОВ (АФФИКСОВ) В ОБРАЗОВАНИИ СЛОВ,
ОБОЗНАЧАЮЩИХ ПРОФЕССИЮ, В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И
ИТАЛЬЯНСКОМ ЯЗЫКАХ**

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлена информация об используемых в азербайджанском и итальянском языках суффиксах, образующих слова профессии. В статье рассматриваются понятия корень и суффикс в разных аспектах. Подчеркивается значение аффиксов (суффиксов) в процессе словотворчества. Словотворчество имеет важное значение для обогащения языка как итальянского, так и азербайджанского языков. Также в статье приведены краткие сведения о производных суффиксах, используемых в нашем языке. В статье использованы научные труды известных лингвистов и интернет-ресурсы.

ALIYEVA BATURA

**THE ROLE OF SUFFIXES (AFFIXES) IN THE FORMATION
OF WORDS DENOTING PROFESSION IN AZERBAIJANI
AND ITALIAN LANGUAGES**

Summary

This article provides information about the suffixes used in the Azerbaijani and Italian languages that form the words of profession. The article explores the differences between the concepts of root and suffix. The importance of affixes (suffixes) in the process of word building is emphasized. Word creation is important in the enrichment of the language in both Italian and Azerbaijani languages. The article also provides brief information about the derived suffixes used in our language. Scientific works of well-known linguists and Internet resources were used in the article.

Rəyçi: AMEA Nəsimi adına Dilçilik institutunun
Hind-Avropa dilləri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi fil.ü.f.d.
Cumayeva Sədaqət Mustafa qızı